

ԺԱՄՐՐԵՐՈՂ

ԱՆՈՐ ՈՍԿԵՐԷՆ ԴԱՇՏՐ

ՅՈՒՇԱՆԱՏՆԱՆ
ՊԱՏՄԻԿԱՆ ԱՏԿՈՒՈՒԱՅԻՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Աջիւս քուստիւրեց և Կասըմեց
ՎԱՂԷ ՀԱՅԿ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

1959

ԽԱՐՐԵՐԻՒ ԱՆՈՐ ՈՍԿԵՂԷՆ ԴԱՇՏԸ

ՅՈՒՇԱՄԱՏՆԱՆ
ԴԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Աշխատատեղերի և կայանների
ՎԱՂԷ ՀԱՅԿ

1957

Ե Ի

ԱՆՈՐ ՈՍԿԵՂԷՆ ԳԱՇՏԸ

Յ Ո Ւ Շ Ա Մ Ա Տ Ե Ա Ն

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

Ե Ի

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՅ Ե Ի ԿԱԶՄԵՅ

Վ. Ա. Հ. Է. Հ. Ա. Յ. Կ

ՀԵՂԻՆԱԿ «ՀԱՅՐԵՆԻ ԹԽԱՆ» ԳՐԱԿԱՆ ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒ ՇԱՐՔԻՆ

Ե Ի ԱՅԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ

Ն Ի Ի Ե Ո Ր Ք

1959

Վ. Ա. Հ. Է. Հ. Ա. Յ. Կ.
ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԱՆՈՒՆՈՎ Վ. Ա. Հ. Է. ՏԻՆՃԵԱՆ
(ՄԱՏԵԱՆԻՍ ԱԵԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ)

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆԻՍ ՄԵԿԵՆԱՍԻՆ ԾՆՈՂՔԸ

ՈՐՈՆՑ ՑԻՇԱՏԱԿԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱՆՔ Է ԱՅՍ ՄԱՏԵԱՆԸ

ՅԱԿՈՒՐ

ՀԱԻԱՍ

և
ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ

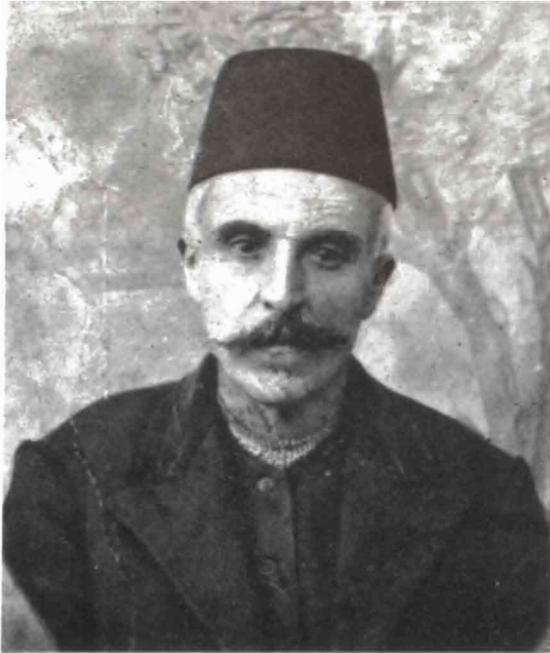
Որոնք 1915ի հայկական տարագրութեանց եւ զանգուածային ջարդերուն գոհերն եղան եւ հարբերդի բազմահազար հայ բնակչութեան եւ բովանդակ թուրքիոյ աւելի քան երկու միլիոն անտէր եւ անպաշտպան հայութեան հետ ցմբուր քամեցին անանուն չարչարանքներուն լեցուն բաժակը :

Մայր Հաւաս Ղազարոսեան՝ Սինամուտի Թումանյանեան լաւածանօք գերդաստանի դուստրը, ազգին տուաւ 10 բնտիր գաւակներ, որոնցմէ մեծ մասը տարուեցաւ մեր բիրաւոր նահատակներու սեւ հանապարհէն անվերադարձ :

Յակոբ Ղաւարոսեան, համեստ առեւտրական, ազգային նպատակներու արժէքը վեր բռնեց դրամէն, իր անդրանիկ գաւակը Նշան՝ տուաւ Զէյթունի հերոսամարտին : Զգաց հայութեան գլխուն ծրագրուած զարհուրելի սպանդը եւ անոր մէջ ալ ինկաւ քոպահար :

Մատեանիս հեղինակը պատշաճ նկատեց այս էջին վրայ արձանագրել երախտագէտ եւ սգաւոր գաւկին այս նուիրումը ի յարգանս հարբերդի լուսաւոր անուան եւ յօգուտ մեր հայադրոշմ մշակոյթին :

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆԻՍ ԼԵՂԻՆԱԿԻՆ ԾՆՈՂՔԸ

ՄԿՐՏԻՉ

ԽԱՆԸՄ

և
ՏԻՆՃԵԱՆ

Որոնք եւս 1915ին լուսատենչ հայութեան վրայ գործադրուած մեծ եղեռնի անհուն տառապանքներն ապրեցան :

Հայրը, Մկրտիչ, համեստ առեւտրական, հարբերդի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիի եւ դպրոցի հոգաբարձութեան երկարամեայ անդամ եւ երեսփոխան, իր 70 տարիներու բեռան տակ կ'ֆած՝ տարագրութեան առաջին խումբերուն հետ կալանաւոր՝ էջուեցաւ դէպի սպանդանոց եւ հոն ինկաւ կացիմահար :

Իսկ Մայր Տիննեան, Սինամուտի թաղէն, Թումանեանեան մեծ գերդաստանի դուստր եւ կրտսեր բոլորը Մայր Ղազարսեանի, ծերածեր հասակի մէջ գոհեր տուաւ եւ վերապրող մնացեալներուն պահապան հրեշտակ մը դարձած՝ գաւակներ եւ մանկատի թոռնիկներ վերապրեցուց : Անիկա աւերակներէն գամ հաւաքեց, նրագու իւղէն մում քափեց եւ թոռնիկներուն ձեռքով շուկայ դրկելով չոր հաց մը նարեց : Ապա աղօթքով սնաւ եւ հերոսական նիգերով հասցուց գանոնք մինչեւ զինադադարի առաւօտը, անկէ ետքն ալ՝ Նոր Աշխարհ :

Այս բարերար Երկրին մէջ Մայր Տիննեան պահ մըն ալ ապրեցաւ իր հոգեհատորներուն բով եւ շարականով փակեց իր աչքերը ընդմիշտ այն հաստատ հաւատքով թէ պիտի տեսնէ 85 տարիներէ ի վեր իր պաշտած Աստուածը եւ խօսք բարձրացնէ Անոր՝ հայ ցեղին տուած այս դառնագոյն կսկիծներուն համար :

Ո՛րքան անհամար հայու մայրիկներ գացին այսպէս դէպի վեր... ողբի եւ սուգի սուրբ վկայարաններ ի ձեռին... :

Գ Ն Ա Հ Ա Տ Ա Ն Ք Ի Պ Ա Ր Տ Ք Ս Ը

« *Պարբերդ և Անոր Ոսկեղէն Դաշտը* » անունով ներկայ մատենախմբի մեկնասան եղաւ հարբերդի հայրենասէր եւ ուսումնատենչ գաւակներէն *Պրն. Կարապետ Ղազարոսեան* որ գնահատելով նման հրատարակութեան մը արժէքը, խնդրեց հեղինակէն պատրաստել այս մեծածաւալ գիրքը եւ ինքնաբերաբար յանձն առաւ հոգալ անոր պատրաստութեան եւ հրատարակութեան ծախսերը: Ապա յանձնարարեց գրքերու վաճառումէն զոյացած ամբողջ հասոյթը յատկացնել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մշակութային նպատակներուն:

Պարտք կը զգանք խորին գնահատութեամբ եւ շնորհակալութեամբ արձանագրել այս ազնիւ եւ ազգօգուտ քայլը առ ի գիտութիւն մեր հասարակութեան:

Սոյն մատենախմբի պատրաստութեան եւ հրատարակութեան աշխատանքներուն իր բարոյական հովանաւորութիւնը տուաւ եւ հնարաւոր դիւրութիւն ընծայեց *Համա-Պարբերդցիական Ընդհանուր Միութիւնը* որ իր մէջ կ'ամփոփէ հարբերդ քաղաքի եւ շրջակայ բազմաթիւ գիւղերու Հայրենակցական կամ Ուսումնասիրաց Միութիւնները որոնք Ամերիկայի, Ֆրանսայի, Սուրիոյ եւ Լիբանանի շրջաններուն մէջ քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր եղբայրական սիրով կ'աշխատին եւ կը գոհաբերեն յօգուտ սփիւռքի հայութեան բազմապիսի պէտքերուն, խնամատարական եւ լուսաւորութեան կենսական կարիքներուն:

Այս Միութեան ջանքերովն էր որ մեր վերածնող Հայաստանի մէկ բարեբեր հողամասին վրայ կառուցուեցաւ *Նոր Պարբերդը* որ այսօր բարգաւաճ եւ յառաջադէմ աւան մըն է, շնորհիւ մեր մեղուաջան եւ բոլորանուէր հայ կառավարութեան մեծ օժանդակութեան եւ խնամքին:

Այս պարագան ալ կ'արձանագրենք առանձինն գնահատանքով:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

THE PATRON OF THIS EDITION
MR. CHARLES KAZAROSS

Who has so generously taken care of the expenses of this publication. The entire proceeds from the sale of the book will be his donation to the Armenian General Benevolent Union of America, in appreciation for the great humanitarian work it has done by feeding, sheltering and educating thousands of Armenian refugees and orphans who miraculously survived the cold blooded massacres and deportations perpetuated by the Turkish government during 1915-1918.

This volume has been prepared and published under the auspices of the Kharpert Armenian Patriotic Union of America, France, Lebanon and Syria, and under the guidance of a «special committee» comprised of the following well know Armenian intellectuals of the United States.

Mr. Hratch Yervant — Attorney, Editor-in-Chief and noted Lecturer.

Dr. G. M. Garoyan — Physician and Writer.

Mr. Shahan Natalie — Poet, Editor and Lecturer.

Mr. E. K. Sirvart — Author, Writer and Editor.

Mr. Peniamin Noorigian — Editor and Writer.

Mr. H. B. Ignatius — Writer and Businessman.

Mr. Vahe Haig — Author, Editor and Lecturer.

CETTE EDITION A ETE REALISEE GRACE AU PATRONAGE
DE MONSIEUR CHARLES KAZAROSS

qui, avec tant de générosité, s'est chargé des dépenses de la publication. Il fait don du montant total des recettes provenant de la vente de ce livre, à l'Association Arménienne Générale de Bienfaisance d'Amérique, en reconnaissance de la grande oeuvre humanitaire qu'elle a accomplie en procurant des vivres, un toit et une éducation à des milliers de réfugiés et orphelins arméniens, échappés par miracle aux massacres et déportations exécutées de sang-froid par le gouvernement turc entre 1915 et 1918.

Ce volume a été préparé et publié sous les auspices de l'Association des Patriotes arméniens de Kharpert pour l'Amérique, la France, le Liban et la Syrie, et sous la direction d'un comité spécial composé des intellectuels arméniens renommés des Etats-Unis, dont les noms suivent :

M. Hratch Yervant — attorney, rédacteur-en-chef, et conférencier réputé.

Dr. G. M. Garoyan — médecin et écrivain.

M. Shahan Natalie — poète, rédacteur et conférencier.

M. E. K. Sirvart — auteur et rédacteur.

M. Peniamin Noorigian — rédacteur et écrivain.

M. H. B. Ignatius — écrivain et homme d'affaires.

M. Vahe Haig — Auteur, rédacteur et conférencier.

Գ Ի Ր «Մ Ը»

ՄԱՏԵԱՆԻՍ ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԷՆ

Պարբերդի շրջանակը մեր հայկական դաւաններուն մէջ կրթական եւ գրական մեծահամբաւ դաշտ մըն էր եւ հասցուցած՝ բազմաթիւ գրական եւ իմացական դէմքեր:

Մինչեւ 1915-ի աղէտալի թուականը, 40-50 տարիներու կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ հոն հասան այնպիսի դարպասեայ սերունդներ որոնք կըրնային բաղդատական եղբեր ըլլալ որեւէ քաղաքակիրթ երկրի երիտասարդութեան հետ եւ նոյնիսկ նկարագրի շատ մը առումներով՝ առաջնութիւն չահիլ:

Ազնիւ որակով քաղաքակիրթութիւն մը կերտուեցաւ հոն: Հայ լեզուն, հայ գրականութիւնը, հայ եկեղեցին եւ հայ բնտանիքը հասան անդուպական բարձրութեան, Մերձ. Արեւելքի փոքրիկ եւ հալածական տարրերու ունեցածէն անհամեմատօրէն զերիւրեր: Նոյնիսկ պետականութեան զոյափիճակ վայելած ժողովուրդներ հիացումով եւ նախանձով նայեցան ամէն մարդի մէջ մեր տուած փայլուն յառաջդիմութեան վրայ:

Այսպիսի գաւառի մը պատմութիւնը բնականաբար կարելի չէր վստահիլ միայն բաղձանքներ ունեցող բայց չպատրաստուած անհատներու:

Առանձինն ուրախութիւն մըն է որ այս յուշամատենանին թէ՛ համակրելի մեկենասր եւ թէ՛ Համախարբերողցիական Միութիւնը իրենց բնորութիւնը տուին գրական բազմաշխատ վարպետի մը Պր. Վահէ Հայկին եւ խնդրեցին, ստիպեցին եւ նոյնիսկ պարտադրեցին որ այս ծանրաշխատ գործը առնէ իր ուսերուն վրայ եւ տայ Պարբերդի մեծ համբաւին համապատասխան երկասիրութիւն մը:

Երջանիկ ենք այժմ որ այդ աշխատանքը դուրս կու գայ հիանալի յաջողութեամբ եւ հարապատութեամբ, որուն համար կը շնորհաւորենք թէ՛ զոհարերող մեկենասր եւ թէ՛ զբաղէտ հեղինակը:

Վստահ ենք որ ամէն Պարբերդցի, քաղաքէն ըլլայ կամ անոր «ոսկեղէն» դաշտէն, հպարտ պիտի զգայ այս մատենանով:

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԷՆ

ԳԻՐ ՄԸՆ ԱԼ ՀԱՄԱԽԱՐԲԵՐԴՑԻԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆԷՆ

ԳԵՂԵՑԻԿ ՏԵՍԻԼՔԻ ՄԸ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Համաշխարհային առաջին պատերազմին ետք երբ Արևմտեան Հայաստանը տաճիկին սողայելական ծրարով և գործով մոխիրի վերածուեցաւ, մեր հայկական բնազաւաններու շարքին Սարբերդ քաղաքն ու անոր 300 բարդատաճ գիւղերն ալ աւերակ դարձան:

Մեր սիրելի և անմոտաց ծննդավայրի անունը յաւերժացնելու համար մեր նորածայ և քաջարի հայրենիքին, Ս. Հայաստանի մէջ յաջողեցանք Նոր Խարբերդի հիմը դնել և հայ կառավարութեան բեցուն ձեռնաուութեամբ վարպացնել և յատաջ տանիլ զայն:

Նոր Սարբերդի շէնչոյ աւանը, մեր հայրենի հողերուն վրայ, իրաւամբ փառաւոր իրականութիւն մըն է այսօր:

Համախարբերդցիական Միութեան Կեդր. Գործադիր Մարմինս այն օրերուն ծրարած էր նաև պատմական չքեղ հատորով մը անմահացնել վերակենդանացող մեր քանդուած հին Սարբերդը: Այս էր նաև բաղձանքը սփիւռքի զանազան շրջաններուն մէջ ապրող և գործող Համախարբերդցիական Միութեան մասնաճիւղերուն և հաղարարոր Սարբերդցիներուն, ըլլային անոնք հայրենասէր գիւղերէն կամ քաղաքէն:

Տարուէ տարի նոր պէտքերով տարուեցանք և գործեցինք, միշտ հետամուտ մնալով զրքի հրատարակութեան կարևոր հարցին: Մինչև որ 1953 թուականին խիստ ուրախալի և խրախուսիչ լուրը հասաւ մեր ականջին, թէ բնդատաջելով Կեդր. Գործադիր Մարմնոյս հրաւերին և խնդրանքին, հայրենեաց սէրը իր սրտին մէջ պաշտամունք դարձած, Սարբերդի վաւակ, յայտնի զրապէտ և ևեղինակ Պր. Վահէ Հայկ Գալիֆոննիոյ Ֆրէզնո քաղաքին մէջ, յօժարած է յանձն առնել Սարբերդի նուիրուած պատմագրքի պատրաստութեան ու իմբարդութեան գործը:

Այս լուրը անմիջապէս Համախարբերդցիականը լծեց աշխատանքի, երևան բերելու համար պէտք եղած սողայրական ծախքերը: Եւ հապիւ պատ-

րատած եւ լարած մեր զործի մեքենան խոստումներ եւ դանձումներ ապա-
հովելու համար, վրայ հասաւ նոյնքան քաջալերական ուրիշ լուր մըն ալ թէ
Սարբերդի ուրիշ զաւակ մը Պր. Կարապետ Ղազարոսեան, Փրայվիտենսէն,
ինքնաբերաբար գրած է Պր. Վահէ Հայկին որ եթէ ստանձնէ պատմապրքի
պատրաստութեան եւ խմբագրութեան ամբողջ զործն ու պատասխանատուու-
թիւնը, ինքն ալ պատրաստ է հոգալու տպագրութեան և հրատարակութեան
բոլոր ծախքերը: Այս լուրը այլեւս վերջուց մեր ուսերէն ծանր բնա մը եւ
սրտի մեծ գոհունակութիւն պատճառեց թէ՛ Համախարբերդցիական Միու-
թեան բոլոր շրջանակներուն, մասնաճիւղերուն և թէ՛ համայն Սարբերդի
հայութեան:

Մեր լուսածանօթ գրադէտ Վահէ Հայկ կը վայելէ կատարեալ վստահու-
թիւնը Համախարբերդցիական Միութեան որ սիրով զործակցեցաւ հեղինա-
կին հետ եւ հաճոյքով տուաւ կարելի եւ հնարաւոր ամէն օժանդակութիւն
մեր յարգելի գրագէտին:

Անտարակոյս ամէն Սարբերդցի, Հայաստանի թէ սփիւռքի բոլոր շրջան-
ներուն մէջ, կը բաղձայ այս մատենանին մէջ տեսնել մեր հարապատ ծննդա-
վայրը, կարդալ եւ վերապրիլ անոր անցեալի բոլոր յատաջդիմութիւններն ու
չէնութիւնը զորս դարաւոր թշնամին զազանի նման հիմնայտակ կործանեց:

Պատմապրքիս հեղինակը ըլլալով բնիկ Սարբերդցի, ծնած եւ դաստիարակ-
ուած ըլլալով հոն, եւ ճանչցուած համայն հայ գրական աշխարհէն իրբեւ
վարող գրադէտ եւ հրապարակագիր՝ ունի այնպիսի գրական ափսոսանք ոճ,
որուն շնորհիւ կը քաղցրանան երեւոյթները եւ կարդացողին հոգիին մէջ կը
ղնն հարազատ պատկերները մեր ծննդավայր Սարբերդի և անոր կանաչա-
զարդ գիւղերուն:

Պատմապրք մը կրկնապէս արժէք կը ստանայ երբ զայն պատրաստողը
խորունկ պատրաստութիւն ունի եւ կը տիրէ հայերէն լեզուին իրբեւ վաւերա-
կան դէմք: Եւ մենք այս որակումը արդարացիօրէն եւ հպարտութեամբ կրը-
նանք տալ մեր հեղինակին:

Սարբերդի այս յուշամատենին մէջ ունինք նաեւ մեր նորակերտ համա-
նուն աւանի, այսինքն Նոր Սարբերդի նուիրուած խիստ հետաքրքրական գր-
լուխ մը, ուր պիտի տեսնենք մեր կաթողին Հայաստանի շինարարութիւնը,
կառավարութեան եւ ժողովուրդին խաղաղասէր յատաջդիմութիւնը, զոր ան-
ձամբ տեսաւ մատենանիս հեղինակը, իր աչքերով քննեց ամէն բան, ապրեցաւ
հոն եւ կրեց թանկագին տպաւորութիւններ, երբ 1955-ի աշնան, հոն հրա-
ւիրուած էր մեր Ս. Էջմիածնայ Կաթողիկոսական ընտրութեան ներկայ ըլ-
լալու եւ մեր հայրենեաց գրական դէմքերուն հետ մօտէն ծանօթութիւն հաս-
տատելու համար:

Այս մատենար ուրեմն պատրաստուած է անձի մը կողմէն որ հին Սար-
բերդին լաւ ծանօթ է աղետալի տարիներուն անկէ մեկնած եւ հրաշքով ապա-

տած ըլլալով: Հայրենիքի Նոր Ոտարբերդին ալ ծանօթ է, անոր տուններուն եւ փողոցներուն, բնակիչներուն եւ դաշտին այնքան մօտիկ կերպով ապրած ըլլալով:

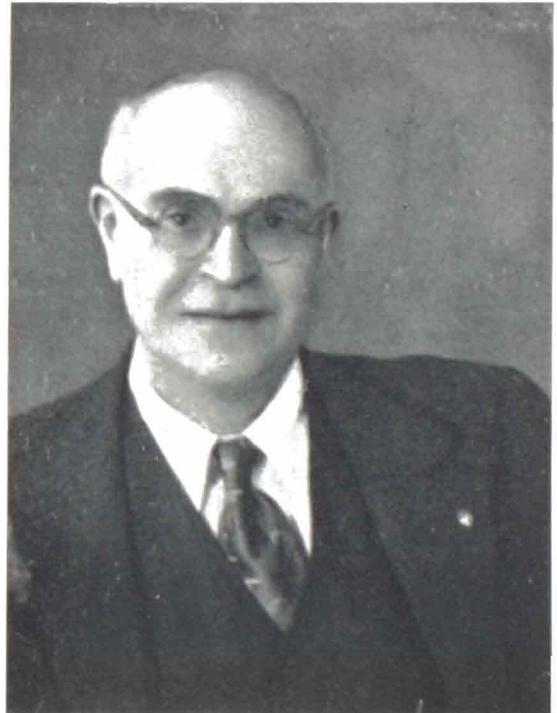
Այո՛, Համախարբերդցիական Միութեան եւ համայն Ոտարբերդցիներու գեղեցիկ տեսիլքը իրականացաւ: Երազը՝ իղձի մը եւ բաղձանքի մը յայտարար նշանն է կ'ըսեն, եւ անոր իրականացումն ալ՝ աղբիւրը զոհունակութեան:

Մենք սրտանց կըր զնահատենք եւ յանուն Համախարբերդցիական Միութեան եւ բոլոր Ոտարբերդցիներուն կըր յայտնենք ջերմագին շնորհակալութիւնն ու հրճուանքը թէ՛ բազմաշխատ հեղինակին եւ թէ՛ յարգելի Մեկենասին եւ թէ՛ մեր բոլոր մասնաճիւղներուն եւ անհատ Ոտարբերդցիներուն, որոնք իրենց սիրալոյսով բաժինը բերին այս ընտիր գործի յաջողութիւնը լրութեամբ պսակելու համար:

Ի դիմաց Համախարբերդցիական Միութեան
Կեդրոնական Գործադիր Մարմնոյ

Ատենադպիր
ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
(Խարբերդցի)

Ատենապետ
ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԿԻԻԼԽԱՍԵԱՆ
(Հիւսէմիկցի)

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ն Խ Օ Ս Ք Ը

Տարիներ առաջ, գեղատեսիլ Խալիպայէն անցնելու քտենի՝ Փոմփէի հնադարեան ֆաղափի հոչակաւոր աւերակներուն մէջ թափառելու առիթն ունեցայ:

Այս այցը՝ մեռելային լուսքեան մը մէջ ինֆզիմֆր պատմող պերճաբարբառ մատեան մը եղաւ ինծի համար եւ խորհուրդներու անհուն զանձարան մը:

Անցայ հողի եւ ժամանակի խոր արգանդներէն դուրս հանուած այդ պատմական ֆաղափի փողոցներէն, ֆալեցի անոր սալաշատակներուն վրայէն, շրնչեցի անոր անցեալը, տեսայ վաղնջական ժամանակներու մէջ բարախող այդ ֆաղափի սիրտն ու հոգին եւ կարդացի անոր դժբախտ ժողովուրդի կենցաղին գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւնները:

Հոն էին լիովին կամ մասամբ կործանուած տուներ, փլատակ շէնքերու պատեր, հանրային հաստատութիւններ, կոտորած սիւներ, խոյակներ, խաղաքաններ, առտնին բազմատեսակ առարկաներ եւ տակաւին մոխիրներու տակ անթեղուած որոշ ֆաղափակրթութեան մը դրոշմը կող ուրիշ անհաշուելի իրեղէններ որոնք դրացի լերան մը հրաշէկ մէկ փսխուփին տակ ակնթարթի մը մէջ հրկիզուեր եւ չֆացեր էին եւ այժմ բարեբար նպատակով մը արեւին հանուած՝ տակաւին հաւատարմօրէն կը պահէին անցեալ ֆաղափի մը բոլոր զգայնութեանց եւ խորհուրդներուն անառարկելի փաստերն ու կաղապարները:

Փոմփէի ցուցադրած այս ընդհանուր տեսարանն ու գերեզմանային լուսքիւնը կը պարզէին մեծ կմախֆ մը որ, կ'ըսես, երկար տարիներէ ի վեր դագաղի մը մէջ պառկած՝ կը խօսէր եւ սարսափ ու գարհուրանք կը յարուցանէր այցելուներուն մէջ:

Հոն էր Վեսուվ լերան հպարտ եւ մշուշոտ կատարը որ խոշտանգուած ֆաղափին վերեւ կանգնած տակաւին կը փշար եւ կը շարունակէր ծուխ, շոգի եւ հառաչանք արձակել իր գլխատուած գագաթէն դուրս:

Զգջումի՞ համար արդեօք թէ նոր սպանալիփներու ի խնդիր:

Զեմ գիտեր:

Այժմ որ դառն տարիներու վայրի հալածանքներէն անցած, եւ Փոմփէի նրման չէ՛, այլ տեւական տառուպանք եւ աւերումներ ապրած ուրիշ ֆաղափի մը պատմութիւնը արձանագրել կը փորձեմ այս մատեանին մէջ, կը տեսնեմ որ բնութեան մէջի *քանդիչ տարրերը* կը գործեն շարունակ՝ ընդհանուր նպատակի մը համար, բայց մարդուն մէջ՝ կործանարար, եսապաշտ, ատորմանաֆարշ ձգտումներու ի խնդիր:

Բնութիւնը, իրա՛ւ է, ունի սառնամանիք, ջրհեղեղ, հրդեհ, երկրաշարժ կամ հրաբուխ, բայց ունի նաեւ բարութեան եւ վերաշինութեան բազմապիսի երեւոյթներ որոնք տեւականօրէն կը գործեն, կը խնամեն, կը վերանորոգեն, ոյժ եւ կագոյր կը հայրապրեն: Քանդումը կայ հոն բայց վերականգնումն

այ կայ: Զմեռներ կու գան իրարու ետեւէն, բայց մայիսներն այ կը հետեւին անոնց անփոփոխ՝ կեանք ու կենդանութիւն սփռելով ամէն դի:

Մարդկային սեռի վատագոյն տարրը սակայն դարերով միայն թալլեր ու փանդեր է: Ապրեր է ուրիշներու արիւնով եւ քրտինքով միայն: Զոջում չէ ունեցեր: Վերանորոգում եւ ստեղծագործ փառաքանութիւն անձանօք մը-նացեր են իրեն համար: Իր որդիները շարունակ փշրեր ու անցեր են ամէն շէն ու կանանչ առանց սրտի եւ առանց մարդկային տարրական խղճահարու-թեան:

Թուրքիոյ Մոնկոյն է այդ վատագոյն տարրը, տանիկը, որ փառաքանութիւն աշխարհի աւաղելի տկարութիւններն իրեն վախան բռնած՝ կ'ապրի անթիւ աւերակեայ Փոմփէիներու փառքին վերեւ՝ հպարտ եւ ինքնակալ: Որպէսզի ըսեն « Ասկէ թուրքերն են անցեր... »:

Խարբերդի ներկայ յուշամատենար եւ նման բազմաթիւ փառաքանութիւններու նուիր-ուած մատենաներ գոր մեր հայրենակցական միութիւնները կը հրատարակեն այնքան գովելի գիտակցութեամբ, նպատակ ունին իրենց մէջ անփոփոխու մարդկային այն արիւնաթաթաւ վիշտը գոր թուրքը բերաւ, թուրքը յաւեր-ժացուց քրջալով իր թիւրաւոր գոհեբուն եւ փառաքանութիւն աշխարհի երեսին:

«Եւրոպիան», «Ակնը», «Ուրֆան», «Կէսարիան», «Անթէպը», «Հայնիս» եւ ուրիշներ, որպէս կենդանի արձանագրութիւն պիտի մնան պատմելու համար թուրքին ձեռքով կերտուած նոր Փոմփէիներու եղբրական կեանքը եւ հայ ժո-ղովորդին եւ նման փոքրաթիւ ազգերու նաշակած տառապանքն ու կոտոր-ածը:

* * *

Յուշամատենարի միւս կեդրոնական նպատակն է բարոյապէս վերակենդա-նացնել լուսատենչ, շինարար եւ խաղաղութիւն սիրող հայ ժողովուրդի մէկ փառաքին, Խարբերդի եւ անոր աւելի քան 300 աշխատասէր գիւղերուն դի-մագիծն ու ազնիւ հոգին:

Եթէ ոնրագործը յաջողեցաւ փանդել բոլորը, այս մատենար կը վերակեն-դանացնէ զանոնք:

Եթէ եղեռնագործը կարծեց սրբած ըլլալ հայուն կենսախայտ աւանները երկրիս մակերեսէն, այս մատենար կը յարուցանէ զանոնք:

Որովհետեւ մարմինը չէ՛ որ տեսական է, փիլիսոփայական չէ՛ որ մնայուն է:

Այլ միտքն է մնայունը, հոգին է տեսականը:

Ահա ի՛նչ որ կ'ամփոփէ իր մէջ այս յուշամատենար:

Թող մեր գալիք եւ յաջորդող սերունդները գիտնան թէ ինչպիսի՛ ազնուա-կան ձգտումներու փարած մնացին մեր պապերն ու մամերը մեր դարաւոր բնագաւառներուն մէջ, եւ ինչպիսի՛ զարհուրելի տանջանքներու ենթարկուե-ցան եւ ինչպիսի՛ արիւնաքամ նանապարհներ կտրեցին անոնք այս արեւի աշխարհէն անցնելու ստեղծ:

Անոնք շինեցին, գործեցին, ապրեցուցին միմիայն կրթնած՝ իրենց բազուկ-ներուն, իրենց հաւատքին եւ իրենց առհաւական առաքինութեանց որոնք ան-գուցական են եւ անմրցելի կը մնան մարդկային պատմութեան բոլոր շրջան-ներուն մէջ:

Հայու նորահաս սերունդները, երկրագունտի ո՛ր անկիւններուն մէջ ալ որ

հասակ առած ըլլան պարտաւոր են այս պատմական անհերքելի ճշմարտութեանց վերահասու եւ հաղորդակից մնալ, քաղաքացիական իրենց նախահայրերու լուսաւոր ուղիներէն, հաւատարմօրէն կապուիլ մեր անցեալին եւ ներկայ ծագող եւ քաջակորով Հայաստանին, յառիլ մեր սպիտակափառ Արարատներու կատարին, Ս. Էջմիածնին, Ս. Օշականին եւ անոնց մէջ անթեղուած հրաշալի խորհուրդներուն եւ իտէալին:

Այն ատեն մեր տանջահար ծնողներուն սիրտն ու հոգին պիտի չկորնչին այլ պիտի վերակենդանանան, մեռելներէն յարութիւն պիտի առնեն եւ վերականգնեն հայուն դարաւոր տնակը, հայուն դարաւոր սրբութիւնները եւ հայուն հանճարեղ միտքը:

* * *

« *Սարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը* » կ'ամփոփէ իր մէջ մեր բնագաւառի հայութեան ամէնէն լուսաւոր եւ աշխատասէր շրջաններուն կարեւոր մէկ մասը, Ծոփաց Աշխարհը:

Սարբերդի կրթական անուանի հաստատութիւնները, ամերիկեան, ֆրանսական եւ գերման գօլէմները, անոնց կրթական մակարդակին գրեթէ հաւասար կեդրոնական վարժարանները, միջնակարգ եւ նախնական դպրոցները, մանկապարտէզները, բազմաթիւ եկեղեցիներն ու լսարանները լուսաւորութեան գմայլելի ցանցի մը մէջ առեր էին մեր եւ շրջակայ գաւառներու ամբողջ հայութիւնը:

Ուսման այդ վառարանները կը պատրաստէին գիտութեան բոլորանուէր առաքեալներ եւ ամէն տարի դուրս կը դրկէին երթալու եւ մշակելու համար ո՛չ միայն Սարբերդի լայնածաւալ դաշտը այլ եւ մօտիկ ու հեռաւոր բազմաթիւ գաւառներ եւ համայնֆներ:

Կէս դարէն աւելի պակաս ժամանակաշրջանի մը մէջ արդէն Սարբերդ դարձեր էր իսկական փարոս մը կրթական եւ մշակութային հսկայական ճառագայթներով եւ յառաջդիմութեամբ զարդարուած:

Ու երեւակայելի որ այս լայնածաւալ շարժումին ետեւ կեցող ուժանակը հայուն հաւատքն էր, հայուն ազնուական ձգտումը եւ անոր նիհար քակր միայն, հակառակ անոր որ ամէն կարգի բռնութիւն, յափշտակութիւն եւ հալածանք կը ֆամէին ու կը տանջէին մեր փոքրիկ ազգը եւ անոր լուսաւորութեան ձգտող առաջնորդները:

Թուրք սուլթաններու, Երիտասարդ Թուրքերու ձեռքին տակ ինչ վարչաձեւ կամ կառավարութիւն որ գործի գլուխ անցաւ, անունը փոխեց միայն, կոտորելու եւ ֆանդելու բնագոյն ու սովորութիւնը հաւատարմօրէն շարունակեց միշտ նախորդէն աւելի վատ մուլոցֆի մը անձնատուր:

Ու մեր օրերու պատմութիւնը արդէն արձանագրած է թէ մասնաւորապէս 20-րդ դարու առաջին կիսուն, թուրք տիրապետութեան տակ ֆանի մը դար տառապած հայկական հողամասերուն վրայ այսօր կը պառկին հազարաւոր Փոմփէլներ մեր պապեանական բնագաւառներէն սկսեալ մինչեւ ցանկալի Կիլիկիան եւ մինչեւ հեռաւոր անապատներուն գիրկը:

Անմոռանալի Ճէյմս Պրայսի «*Կապոյտ Գիրքը*», անմահ Տոքթ. Լէփսիուսի «*Տօյլաճնտ ունտ Արմէնիքն*», Հենրի Մորկրնթոյի Յիշատակները եւ տակաւին բազմաթիւ միջազգային նշանակութեամբ հրատարակութիւններ կը մնան

անկորնչելի յիշատակարաններ թուրփին բնագղական եղեռնամատուփեան :

Դառնագոյն բաժակներէ ետք սակայն հայութիւնը իր պատմական հայրենիքի մէկ մասին վրայ , Արարատի շուփին տակ իր առանձին տնակն ունեցաւ եւ հոն կը շարունակէ բարգաւանիլ , բարձրանալ , լուսաւորուիլ եւ լուսաւորել եւ դառնալ քաղաքակրթութեան նշմարիտ օրօրան մը , եւ խաղաղութեան աղօթատուն մը , ինչ որ այսօր իրաւամբ է :

Քանդեցին բազմաթիւ հարբերդներ , բայց բարձրացան Նոր հարբերդը , Նոր Մալաթիան , Նոր Արաբկիրը եւ ուրիշներ , որոնք մեր անգին Հայաստանի սրտին վրայ , արտասահմանի հայութեան եւ մեր կորովի կառավարութեան ջանքերով եւ նուիրումով կը բարգաւանին , կը շէննան եւ կը լուսաւորուին :

Այս նորակերտ արանները եւ անոնց նուիրուած յուշամատենները ամբողջութիւն մը կը կազմեն : Մէկը նիւթական շէնք կը բարձրացնէ , իսկ միւսը կը բերէ անցեալէն մեր պսպրումն եւ մամբունն թանկարժէք հոգին , միտքը , հաւատքը եւ անոնց անքեփելի կամփը :

Մեր պսպրելն եկած այս յիշատակները՝ պատուաստումներ են , անմահութեան աղբիւրներ եւ վերակենդանութեան հիմնաքարեր :

Այլեւս մեր բիրաւոր նահատակները ջարդուածներ չեն այլ ոգիներ , ներշնչումներ . եւ հոգի , սիրտ եւ հաւատք գորացնող ազգակներ :

Անոնք են որ կ'ապրին մեզի հետ , կը քայլեն մեր կողմին եւ մեր հոգիներուն ուղղութիւնն ու գնացքը կը կառավարեն :

Անա մեր եւ բոլոր յուշամատեններուն ծառայութիւնն ու առաքելութիւնը մեր նոր հասնող սերունդներու կեանքին մէջ :

* * *

Ամերիկայի , Ֆրանսայի , Սիւրիոյ , Լիբանանի եւ այլ շրջաններու մէջ ապրող հարբերդի գաւակներէն շատեր երկար ժամանակէ ի վեր խօսած եւ գրած էին մեր քաղաքի եւ շրջակայ գիւղերու հայութեան պատմութիւնը պատրաստելու կենսական ձեռնարկին մասին : Անոնք իրաւամբ կը մատնանշէին թէ եթէ այս մերօրեայ սերունդն ալ անցնի , այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ առնել մեր բնագաւառներու հայ կեանքը մատենի մը մէջ եւ գայն յանձնել գալիք հայութեան , որպէս մեր աւագ պարտականութիւնը :

Համախարբերդցիական Միութիւնը՝ որ իր մէջ կ'առնէ համանման նպատակներով ստեղծուած բազմաթիւ գիւղերու կազմակերպութիւնները , քանիցս մտադրած եւ փորձեր ալ ըրած էր պատմական սյուսիսի մատեն մը հրապարակ հանելու համար : Յիշատակելի է հարբերդի ականաւոր գաւակ ողբացեալ Տոքթ . Յովհ . Մովսիսեան , որ Միութեան գլուխը եղած տարիներուն քանիցս գրեց այս տողերն ստորագրողին եւ թախանձագին կոչ ըրաւ գործի սկսելու : Ուրիշ նման բաղձանքներ ալ հասան ետեւէ ետեւ : Միութեան Գործադիր եւ Կեդր . Մարմինները նոյն բաղձանքը սնուցին տարիներով եւ առիթ չունեցան վերջնականապէս փարելու նպատակին :

Որովհետեւ մէկ կողմէն սփիւռքի հայութեան կարօտ շրջաններու մէջ ցրբուած բազմաթիւ հարբերդցիներ կային , կոտորածներէն վերապրած , մերկ եւ անօթի վիճակներու եմբարկուած : Անոնց հասնիլ անյետաձգելի պարտականութիւն մըն էր կա'մ ուղղակի միջոցներով եւ կա'մ մեր խնամատարական մեծ Միութեան՝ Բարեգործականի խողովակով :

Այս հայրենասիրական ծառայութիւնը կատարուեցաւ հնար եղած չափով եւ արագութեամբ :

Միւս կողմէն վերածնող հայրենիքի սրտին վրայ « Նոր Պարբերդ » ասանի շինութիւնն ալ առաւ որոշ ժամանակ եւ գոհաբերութիւն : Եւ այսօր արդէն Նոր Պարբերդ ապրող եւ անող իրականութիւն մըն է եւ իր մէջ կ'ամփոփէ շուրջ 3000 հայութիւն եկած հին հարբերդէն եւ անոր նախկին ոսկեղէն գիւղերէն :

Համախարբերդցիական Միութիւնը վերջին տարիներուն թէ՛ Ամերիկայի, թէ՛ Ֆրանսայի եւ թէ՛ Սիւրիոյ եւ Լիբանանի իր շրջանային մարմիններով նուիրուեցաւ այս նպատակի իրագործման : Բաղձանքը այլեւս հրամայական դարձաւ քանի որ Միութեան միւս երկու անյետաձգելի պարտականութիւնները հնարաւոր չափով ի կատար հանուած էին, ինչպէս յիշեցինք վերեւի պարբերութեանց մէջ :

Մինչ նիւթական ծրագրային աշխատանքներու մէջ էր Համախարբերդցիական Միութիւնը, վրայ հասաւ խիստ քաջալերական լուր մը :

Խարբերդի հայրենասէր եւ ուսումնատենչ զաւակներէն մին, յայտնի գործատէր եւ առեւտրական Պր. Կարապետ Ղազարոսեան ուղղակի մատեանիս հեղինակին դիմելով յատուկ կերպով յայտնեց իր մտադրութիւնն ու բաղձանքը, « Եթէ, գրեց ան, դուք յանձն առնէք այս յուշամատեանի պատրաստութեան եւ խմբագրութեան պատասխանատու աշխատանքը, բոլոր ծախքերը կը հոգամ սիրով » :

Թէ՛ այս տողերը գրողը եւ թէ՛ Համախարբերդցիական Միութիւնը չեմօքնէն գնահատեցին ինքնաբերաբար յայտնուած գոհողութեան այս ազնիւ ոգին եւ յծուեցան գործի : Ամէն ջանք քափեցին որ ինքնագլուխ շարժումներ չըլլան եւ համագործակցին սիրով, խարբերդի անուան եւ արժէքին համապատասխան մատեան մը տալու համար խարբերդի հայրենակարօտ հայութեան :

Տարակոյսէ վեր է թէ բազմակողմանի հարցերով, անհամար նիւթերով եւ անքիւ դէպքերու բարդ ու կնկոտ իրադարձութիւններով լեցուն հսկայ հատորի մը պատրաստութեան ծանրածանր աշխատանքը մէկ անձի գործ չէր կրնար ըլլալ :

Ուրախ ենք ըսելու որ մեր առաջին կոչէն անմիջապէս յետոյ ունեցանք բազմաթիւ ակամաւոր աշխատակիցներ, ոտքեր եւ նիւթեր հաւաքելու տրամադիր շատ մը հայրենակիցներ որոնք սիրով եւ եռանդագին աշխատանքներով հետզհետէ հասցուցին մեզի ինչ որ կրնային ունենալ կամ քաղել իրենց հասողութեան սահմաններուն մէջէն :

Մեր ոսկեղէն գիւղերու մէջէն առինք բոլոր անոնք որ խարբերդի դաշտին մէջ ունէին անցեալ կամ ներկայ որոշ դիրք եւ անուն, հաւաքական կեանք, եկեղեցի, դպրոց եւ ցցուն աշխատութիւններ եւ այլն : Աւելի համեստ կամ նուազ ծանօթ անուններուն յիշատակութեան հետ տուած ենք նաեւ ընդհանուրին ընկերական, բնտանեկան, ազգային, երկրագործական կեանքին գիծերը, որոնք առհասարակ նոյն պատկերը կը ցուցադրեն եւ ունին միատեսակ հանգամանք :

Երկու գլուխներ ալ յատկացուցինք ուղղակի թրքական կառավարութեան կողմէն հրատարակուած տեղեկագրութիւններու որոնք խարբերդի նահանգին կամ քաղաքին վիճակագրական, պատմական եւ աշխարհագրական իրադար-

ձուր իւնները կը պարզեն եւ մեզի համար մասնաւորապէս կը մնան բարձրորէն հետաքրքրական: Մէկը հրատարակուած է 1890 թուականին, իսկ միւրը ստիկ շուրջ յիսուն տարի յետոյ, այսինքն մեծ կոտորածէն եւ նոյնիսկ Բ. համաշխարհային պատերազմէն ետք, 1945-էն յետոյ:

Մասնաւոր գլուխ մը յատկացուցած ենք նաեւ *Նոր Խորհրդերը* աւանի պատմութեան եւ շինարարութեան: Մեր լուսաւոր եւ մեղուաջան Հայաստանի մէջ կառուցուած այս աւանը անձամբ տեսնելու եւ անոր մէջ օրերով շրջելու երջանիկ առիթն ունեցայ ես: Տեսայ նաեւ սփիւռքի հայրենասէր հայութեան ջանքերով կառուցուած միւս բոլոր աւաններն ալ ինչպէս Նոր Արաբկեր. Նոր Մալաթիա եւ այլն: Այս առիթի մեր հայ կառավարութեան պատկանեալ գրասենեակը ուրախութեամբ իմ տրամադրութեանս տակ դրաւ ամէն տեղեկութիւն եւ հարիւրաւոր լուսանկարներ, որպէսզի կարենամ գանոնք իմ գրական աշխատութիւններուս մէջ գործածել եւ հայրենակարօտ հայութեան սեփականութիւնը դարձնել:

Այս գեղեցիկ շինարարութեան մէջ բացայայտ է որ Համալսարանի գիական Միութիւնը եւ գանազան գիւղերու միութիւններ որոշ ջանք եւ գոհողութեան բաժիններ ունեցեր են եւ արդար էր որ պատկերազարդ գլուխ մը տեղ բռնէր « *Խորհրդերը և անոր ոսկեզէն դաշտը* » այս մեծ յուշամատենին մէջ:

Մեր անգլերէն եւ ֆրանսերէն խճող նոր սերունդին համար ալ յատկապէս պատրաստեցինք անգլերէն եւ ֆրանսերէն երկու խտացուած գլուխներ եւս, որպէսզի մեր նորահասներն ալ կարենան համառօտ ծանօթութիւն մը ստանալ իրենց ծնողներուն եւ նախահարց կեանքին, աշխատանքին եւ անոնց ազնուական ձգտումներուն վերաբերմամբ:

Հինգ տարիներու տաժանելի աշխատանքներէ ետք հոգեկան ջերմ մխիթարութիւն մը կը զգանք պատրաստելով եւ ի լոյս ընծայելով այս յուշամատենը, « *Խորհրդերը և անոր ոսկեզէն դաշտը* »:

Յաւակնութիւնը չունինք լիակատար եւ անթերի գործ մը տուած ըլլալու, բայց հաստատապէս կը հաւատանք թէ բացառիկ նշանակութեամբ եւ պարունակութեամբ մատենան մը եղաւ ան: Եւ ասիկա որոշ չափով կը պարտինք մեր բոլոր մեծ ու պզտիկ աշխատակիցներուն, որոնք հայրենանուէր պարտականութեան մը գիտակցութեամբ եւ երջանկութեամբ օժանդակ հանդիսացան մեզի:

ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ

